

Єрмоленко Володимир Михайлович

доктор юридичних наук, професор,

член-кореспондент НАПрН України,

завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права ім. академіка В.З. Янчука

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Yermolenko Volodymyr

Doctor of Legal Sciences, Professor,

Head of the Agrarian, Land and Environmental Law

Department named after academician V.Z. Yanchuk

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-4295-4158

DOI: 10.25313/2520-2308-2026-1-11819

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ОХОРОНИ І ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬ

CURRENT ISSUES OF DELIMITATION OF PROTECTION AND LAND PROTECTION

Анотація. Вступ. Охорона земель є опорною категорією земельного права. Існує значний обсяг земельного законодавства і уваги науковців, приділені питанням охорони земель, на фоні їх відсутності щодо захисту земель, не зважаючи на існування ґрунтового загальнотеоретичного розмежування категорій охорони і захисту як самостійних понять.

Мета. Головними завданнями статті є визначення змістовного наповнення розмежування базових категорій земельного права, якими є охорона і захист земель, і на цій основі проведення їх розмежування.

Матеріали і методи. Матеріальною основою дослідження стали норми відповідного законодавства, які врегульовують відносини охорони і захисту в цілому і галузі земельних відносин зокрема, а також наукові праці провідних вітчизняних вчених. Застосовувалися методи: герменевтичний – для філологічного тлумачення походження і змісту понять охорони і захисту; системно-структурний – для з'ясування місця охорони і захисту в системі земельного права; догматичний – для розкриття змісту відповідних нормативних приписів.

Результати дослідження. Проведено розкриття змісту досліджуваних понять на основі філологічного тлумачення для подальшого їх порівняння. Додатково проаналізовано приклади законодавчого закріплення понять охорони і захисту, зокрема їх змістовного наповнення, як об'єктивної основи для їх співвідношення. На цій основі визначено функції, що впливають зі змістовного законодавчого наповнення понять охорони і захисту з подальшим їх розмежуванням. Доповнено існуючі підстави розмежування охорони і захисту належністю встановлення і здійснення охорони земель до сфери матеріального (в першу чергу земельного) права, тоді як захист є наслідком вступу в дію норм процесуального права різної галузевої належності залежно від виду і тяжкості правопорушення. Зроблено висновок, що саме матеріальні норми встановлюють права і обов'язки землекористувачів та надають гарантії їх дотримання, а процесуальні забезпечують захист уже встановлених прав у разі їх порушення через відновлення первісного становища, існуючого до здійснення земельного правопорушення. Запропоновано розглядати охорону і захист земель як рівноцінні самостійні земельно-правові інститути.

Перспективи. Проведене дослідження є першим в теорії земельного права обґрунтуванням розмежування категорій охорони і захисту земель, що зумовлює необхідність подальшого розвитку викладених положень представниками земельно-правової науки.

Ключові слова: охорона земель; захист земель; раціональне використання та охорона земель; збереження земель; відновлення земель.

Summary. Introduction. Land protection is a supporting category of land law. There is a significant amount of land legislation and attention of scientists paid to land protection issues, against the background of their absence regarding land protection, despite the existence of a thorough general theoretical delimitation of the categories of protection and protection as independent concepts.

Purpose. The main objectives of the article are to determine the substantive content of the delimitation of the basic categories of land law, which are protection and protection of lands, and on this basis to carry out their delimitation.

Materials and methods. The material basis of the study was the norms of the relevant legislation that regulate the relations of protection and defense in general and the field of land relations in particular, as well as the scientific works of leading domestic scientists. The methods used were: hermeneutic – for the philological interpretation of the origin and content of the concepts of protection and defense; systemic-structural – to clarify the place of protection and defense in the system of land law; dogmatic – to reveal the content of the relevant regulatory provisions.

Research results. The content of the studied concepts was revealed on the basis of philological interpretation for their further comparison. Additionally, examples of legislative consolidation of the concepts of protection and defense, in particular their substantive content, as an objective basis for their correlation were analyzed. On this basis, the functions arising from the substantive legislative content of the concepts of protection and defense were determined with their further differentiation. The existing grounds for the differentiation of protection and defense were supplemented by the affiliation of the establishment and implementation of land protection to the sphere of substantive (primarily land) law, while protection is a consequence of the entry into force of procedural law norms of various branch affiliations depending on the type and severity of the offense. It is concluded that it is the substantive norms that establish the rights and obligations of land users and provide guarantees of their observance, and the procedural ones ensure the protection of already established rights in the event of their violation by restoring the original situation that existed before the land offense. It is proposed to consider the protection and protection of lands as equivalent independent land law institutions.

Prospects. The study is the first in the theory of land law to substantiate the distinction between the categories of protection and protection of lands, which necessitates the further development of the stated provisions by representatives of land law science.

Key words: land protection; land protection; rational use and protection of lands; land conservation; land restoration.

Постановка проблеми. Правовій охороні земель відведено значний обсяг земельного законодавства і приділена серйозна увага науковців сфери земельного права. При цьому захисту прав на землю присвячено, по суті, єдину ст. 152 ЗК України, а тема захисту земельних прав незаслужено випала із земельно-правових досліджень, не зважаючи на існування ґрунтового загальнотеоретичного розмежування категорій охорони і захисту як самостійних понять, які розрізняються за функціональним призначенням [1, с. 30]. Звідси виникає потреба визначення співвідношення і розмежування зазначених понять саме за функціональним критерієм, виходячи з усталеного визначення функцій права як напрямів або видів впливу права на суспільні відносини [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовій охороні земель в цілому та в розрізі окремих їх категорій в теорії земельного права присвячено низку монографічних та енциклопедичних публікацій, авторами яких є О.А. Вівчаренко [3, с. 293], П.Ф. Кулинич [4; 5], Н.С. Гавриш [6] та ін. При цьому зазначеної проблематики, зважаючи на її основоположність для земельно-правової доктрини, прямо або дотично торкались у своїй творчості фактично всі представники зазначеної сфери юридичної науки. Водночас, не дивлячись на потужний пласт наукових праць, досі не підняте і не вирішене питання про співвідношення між охороною і захистом земель, хоча воно має безумовно важливе значення не лише для розвитку теорії, а й єдності законодавства і практики в галузі земельного права.

Тому метою статті є розмежування опорних категорій земельного права, якими є охорона і захист земель.

Матеріали і методи. Матеріальною основою дослідження стали норми відповідного законодавства, які врегульовують відносини охорони і захисту в цілому і галузі земельних відносин зокрема, а також наукові праці провідних вітчизняних вчених. Методологічну основу дослідження склав комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. Для філологічного тлумачення походження і змісту понять охорони і захисту застосовувався герменевтичний метод. З'ясування місця охорони і захисту в системі земельного права стало можливим за допомогою системно-структурного методу. Нарешті, догматичний метод забезпечив розкриття змісту застосовуваних нормативних приписів.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з теоретичного постулату, що основою розкриття сутнісно-змістовної характеристики будь-якого юридичного поняття є його філологічне тлумачення, вбачається доцільним розпочати із з'ясування мовного значення цих термінів. Одразу слід вказати на широке багатоаспектне тлумачення терміну «охороняти» (як дії, похідної від поняття «охорона»), що міститься в класичному 11-томному Словнику української мови і розкривається як: 1) оберігати від небезпеки кого- чи що-небудь, забезпечувати від загрози нападу, замаху тощо; 2) стояти на варті біля кого-, чого-небудь; вартувати, стерегти; 3) забезпечувати, гарантувати недоторканність кого-, чого-небудь;

4) оберігати від руйнування, знищення, завдання шкоди тощо; 5) захищати від чого-небудь [7, с. 825]. З наведеного випливає узагальнене у функціональному розумінні значення охорони як збереження від небезпеки руйнування, знищення або завдання шкоди через забезпечення недоторканості певного об'єкта. При цьому одним із аспектів охорони є її сприйняття як захисту. Як наслідок, вимагується синтезоване сприйняття охорони як дій превентивного характеру із запобігання небезпеці, крайньою межею яких є момент настання небезпеки. У свою чергу, захист тлумачиться значно лапідарніше як заступництво, охорона, підтримка [8, с. 379]. Тобто наведене філологічне тлумачення, як найзагальніше за своєю природою, у кінцевому рахунку припускає ототожнення охорони і захисту, додаткове підтвердження чому надає Практичний словник синонімів української мови, відносячи їх до одного синонімічного ряду [9, с. 125, 267]. Водночас Великий тлумачний словник сучасної української мови одним зі значень захисту розглядає охорону [10, с. 339], одночасно зворотно не ототожнюючи охорону із захистом [10, с. 692]. Вищевикладене призводить до висновку про відсутність достатніх підстав з боку філологічного тлумачення для розмежування охорони і захисту, що зумовлює перехід для подальшого вивчення цього питання до спеціальних джерел.

З цього погляду цілком пояснюваний інтерес становить аналіз законодавчої практики закріплення досліджуваних понять, зокрема їх змістовного наповнення, як об'єктивної основи для співвідношення. У першу чергу, при цьому, крім земельного, доцільно розглянути природоресурсне законодавство, оскільки земля є головним системоутворювальним природним ресурсом навколишнього природного середовища. Так, зі змісту ст. 1 однойменного Закону України [11] випливає, що у функціональному аспекті охорона навколишнього природного середовища охоплює використання, збереження і відтворення природних ресурсів, запобігання і ліквідації негативного антропогенного впливу. У свою чергу, охорона тваринного світу змістовно охоплює заходи, спрямовані на збереження, відтворення і використання об'єктів тваринного світу (ч. 1 ст. 36 Закону України «Про тваринний світ» [12]). Охорона рослинного світу так само базується на збереженні його від знищення, пошкодження та невиснажливому використанні, але одночасно залучає поняття захисту від пожеж, шкідників і хвороб, чим вносить до визначення охорони елемент ототожнення її із захистом (ч. 1 ст. 25 Закону України «Про рослинний світ» [13]). А лісове законодавство взагалі застосовує словосполучення «охорона і захист лісів» (ст. 86 Лісового кодексу України [14]), фактично не розділяючи їх. Найпоследовнішим у цьому плані виглядає повітроохоронне законодавство, яке позиціонує охорону атмосферного повітря з його збереженням, поліпшенням та відновленням стану (ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного по-

вітря» [15]). Отже, природоресурсне законодавство для визначення охорони природних ресурсів задіює переважно функції збереження і відновлення (відтворення). При цьому застосовуване поняття користування є не функцією, а об'єктом охорони, що можна віднести до змістовних недоліків нормотворчої діяльності.

Як наслідок, відсутність єдності у змістовному наповненні поняття охорони у природоресурсному законодавстві зумовлює звернення до охоронних норм іншого галузевого спрямування. Так, узагальнене визначення охорони майна охоплює заходи забезпечення недоторканності, цілісності майна, запобігання, недопущення чи припинення протиправних дій щодо нього для збереження його фізичного стану (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про охоронну діяльність» [16], базуючись, по суті, на функціях *превентивній* (запобігання, недопущення протиправних дій) і *збереження*, тоді як функція припинення протиправних дій виходить за межі охорони, відносячись змістовно до захисту. Для порівняння, охорона немайнових цінностей, зокрема праці, спирається на єдину функцію збереження життя, здоров'я і працездатності людини (ст. 1 Закону України «Про охорону праці» [17]). Таким чином, норми охоронного законодавства ґрунтуються на функціях превентивній та збереження охоронюваних об'єктів.

Нарешті, звернення до земельного законодавства показує, що передбачені ст. 163 ЗК України завдання охорони земель впливають із забезпечення функцій збереження та відтворення земельних ресурсів. Це співпадає з думкою П. Ф. Кулинич, який включає в охорону земель їх збереження і відтворення та поліпшення земель [4, с. 55], розширюючи законодавчі положення за рахунок додавання ще однієї складової поліпшення земель.

Водночас викликає відповідне зауваження застосування і в законодавстві, і в науковому обігу категорії «відтворення земель». Адже відтворення — це створення, вироблення знов того самого, повторення [18, с. 647], тоді як значно відповіднішим є термін «відновлення», яким є надання попереднього вигляду чому-небудь пошкодженому, зіпсованому, зруйнованому; приведення до попереднього стану; поновлювання [18, с. 611]. З цього випливає, що створення землі перебуває поза можливостями людини, тоді як відновити її властивості, втрачені або погіршені внаслідок дії природних чи антропогенних факторів, цілком можливо. Тому тут слід солідаризуватися з позицією Т. В. Лісової, що поняття «відновлення» і «відтворення» не є тотожними. Земля, як основний природний об'єкт, є невідтворюваним, але відновлюваним природним об'єктом [19, с. 342]. Виникають питання і щодо поліпшення земель як складової їх охорони, оскільки ці два процеси позбавлені детермінаційного взаємозв'язку. Поліпшення (покращення) земельної ділянки може бути наслідком добровільного волевиявлення землекористувача або примусового внаслідок рішення повноважного органу публічної

влади як реакції на правопорушення, що призвело до зниження корисних властивостей, але це активні примусові дії, властиві не охороні, а захисту.

Підтвердження цьому висновку за аналогією знаходимо у висловлюванні Р.О. Стефанчука, у якому простежується чітке спрямування захисту честі, гідності і ділової репутації на їх відновлення при порушенні [20, с. 367]. Аналогічний алгоритм відновлення покладено і в основу механізму повернення попереднього якісно-кількісного стану будь-якого матеріального об'єкта, який існував до правопорушення. Звідси впливає належність відновлення саме до складу захисту, а не охорони, оскільки відновлення — це результат захисту. Чітким підґрунтям цьому висновку є п. «б» ч. 4 ст. 152 ЗК України, який прямо відносить відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, до складу захисту прав на земельні ділянки.

З цього боку викликає зауваження й розгляд охорони та відновлення як самостійних форм забезпечення збереження земель [19, с. 341]. Якщо збереження є однією зі складових змісту охорони, то остання дійсно може бути зовнішньою формою по відношенню до внутрішньої складової. Але відновлення, будучи складовою захисту, є однією з форм саме захисту, а не охорони.

Значною прогалиною при цьому є відсутність глибоких наукових опрацювань категорії захисту як на загальнотеоретичному, так і галузевому рівнях. При дослідженні особливостей правового захисту наразі можна виходити лише з єдиного енциклопедичного визначення, за яким — це діяльність органів публічної влади з попередження та усунення протиправних діянь, поновлення порушених прав і свобод громадян та притягнення правопорушників до юридичної відповідальності, яка спрямовується на поновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних прав [21, с. 155]. Таким чином, функціями і одночасно змістовними складовими захисту в загальнотеоретичному розумінні є припинення протиправних дій, притягнення правопорушників до юридичної відповідальності та поновлення порушених прав і свобод громадян.

Загальнотеоретичне розмежування охорони і захисту стверджує, що охороною прав здійснюється запобігання порушення прав і обов'язків, а захист, спрямований на поновлення порушених прав і обов'язків чи компенсацію втраченого права, як наслідок порушеного права, а разом вони складають процес забезпечення та гарантування прав. Як вже вказувалося, «охорона» і «захист» відрізняються за часовими межами застосування. Охорона діє постійно, як превенція у тому числі, а захист — в результаті порушення прав та обов'язків. Розрізняються вони і за інструментарієм, що застосовується [1, с. 30]. Водночас, попри ґрунтовно виписані особливості розмежування охорони і захисту, автори випустили з уваги їх різну змістовно-формальну

належність до матеріального і процесуального права. Екстраполюючи цю розбіжність на земельно-охоронні відносини, приходимо до висновку, що в юридичному аспекті встановлення і здійснення охорони земель належить до сфери матеріального (в першу чергу земельного) права, тоді як захист є наслідком вступу в дію норм процесуального права різної галузевої належності залежно від виду і тяжкості правопорушення. Саме матеріальні норми встановлюють права і обов'язки землекористувачів та надають гарантії їх дотримання, а процесуальні забезпечують захист уже встановлених прав у разі їх порушення через відновлення первісного становища, існуючого до здійснення земельного правопорушення. Якраз зазначена особливість зводить непереборні бар'єри в ототожненні охорони і захисту як у правничій сфері в цілому, так і в галузевому відношенні, включаючи понятійно-категорійний апарат земельного права.

Нарешті, важливо зупинитись на місці відносин охорони і захисту земель у системі земельного права. Земельно-правовою доктриною визначено охорону земель як правовий інститут [3, с. 293], що загалом не викликає зауважень. Натомість певні питання викликає визнання самостійним правовим інститутом правових норм, що регулюють відносини у сфері відновлення земель, предметом якого є відносини, що виникають у сфері повернення первісного якісного стану земель, здатності виконання ними відповідних функцій за їх основним цільовим призначенням, належного стану порушених земель [19, с. 341]. Адже, виходячи з вищенаведеного аналізу, відносини відновлення земель, будучи за функціональним критерієм змістовною складовою відносин захисту земель, можуть бути лише субінститутом комплексного земельно-правового інституту захисту земель. Наслідком цього твердження є розгляд як самостійних інститутів земельного права охорони і захисту земель.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дає підстави розмежувати охорону і захист земель за функціональним критерієм, тобто напрямками їх здійснення, які одночасно є змістовними складовими цих понять. Як наслідок, спрямуванням охорони є запобігання, недопущення протиправних дій (превентивна функція) і збереження земель (функція збереження). У свою чергу, функціями і одночасно змістовними складовими захисту земель є припинення протиправних дій, притягнення правопорушників до земельно-правової відповідальності та поновлення порушених земельних прав і свобод громадян, супроводжуване одночасним відновленням земель. При цьому охорону і захист земель слід розглядати як самостійні інститути земельного права.

Проведене дослідження є першим в теорії земельного права обґрунтуванням розмежування категорій охорони і захисту земель, що зумовлює необхідність подальшого розвитку викладених положень представниками земельно-правової науки.

Література

1. Булавина С., Давидова Т. «Захист» та «охорона»: теоретичні аспекти юридичних термінів. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1 (9). С. 27–31.
2. Погорілко В.Ф. Функції права. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 6: Т–Я. Київ : Укр. енцикл., 2004. С. 313.
3. Вівчаренко О.А. Правова охорона земель в Україні: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 336 с.
4. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : Монографія. Київ : Логос, 2011. 688 с.
5. Кулинич П.Ф. Охорона земель. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 4: Н–П. Київ : Укр. енцикл., 2002. С. 383.
6. Гавриш Н.С. Правова охорона ґрунтів в Україні : Монографія. Одеса, 2008. 228 с.
7. Словник української мови: в 11 т.: Т. 5: Н–О / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1974. 839 с.
8. Словник української мови: в 11 т.: Т. 3: З / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. 744 с.
9. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 3-тє вид., опрацьоване і доповн. Львів : БаК, 2008. 512 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
11. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
12. Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
13. Про рослинний світ : Закон України від 09.04.1999 р. № 591-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
14. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
15. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16.10.1992 р. № 2707-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
16. Про охоронну діяльність : Закон України від 22.03.2012 р. № 4616-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4616-17#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
17. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
18. Словник української мови: в 11 т.: Т. 1: А–В / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970. 799 с.
19. Лісова Т.В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми : монографія. Харків : Юрайт, 2020. 396 с.
20. Стефанчук Р. Захист честі, гідності і ділової репутації. Енциклопедія цивільного права України; відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ : Ін Юре, 2009. С. 367–368.
21. Бобровник С.В. Захист правовий. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол. О.В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 155–159.

References

1. Bulavina S., Davydova T. “Zakhyst” ta “okhorona”: teoretychni aspekty yurydychnykh terminiv. *Istoryko-pravovyi chasopys*. 2017. № 1 (9). S. 27–31.
2. Pohorilko V.F. Funktsii prava. *Yurydychna entsyklopediia*: V 6 t. / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. T. 6: T–Ia. Kyiv: Ukr. entsykl., 2004. S. 313.
3. Vivcharenko O.A. *Pravova okhorona zemel v Ukraini: monohrafiia*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2010. 336 s.
4. Kulynych P.F. *Pravovi problemy okhorony i vykorystannia zemel silskohospodarskoho pryznachennia v Ukraini: Monohrafiia*. Kyiv: Lohos, 2011. 688 s.
5. Kulynych P.F. *Okhorona zemel. Yurydychna entsyklopediia*: V 6 t. / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. T. 4: N–P. Kyiv: Ukr. entsykl., 2002. S. 383.
6. Havrysh N.S. *Pravova okhorona gruntiv v Ukraini: Monohrafiia*. Odesa, 2008. 228 s.
7. *Slovyk ukrainskoi movy*: v 11 t.: T. 5: N–O / za red. I. K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka, 1974. 839 s.
8. *Slovyk ukrainskoi movy*: v 11 t.: T. 3: Z / za red. I. K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka, 1972. 744 s.
9. Karavanskyi S. *Praktychnyi slovnyk synonimiv ukrainskoi movy*. 3-tie vyd., opratsovane i dopovn. Lviv: BaK, 2008. 512 s.
10. *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF “Perun”, 2004. 1440 s.
11. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha: Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 r. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

12. Pro tvarynni svit: Zakon Ukrainy vid 13.12.2001 r. № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text>
13. Pro roslynni svit: Zakon Ukrainy vid 09.04.1999 r. № 591-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text>
14. Lisovyi kodeks Ukrainy vid 21.01.1994 r. № 3852-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>
15. Pro okhoronu atmosferneho povitria: Zakon Ukrainy vid 16.10.1992 r. № 2707-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text>
16. Pro okhoronnu diialnist: Zakon Ukrainy vid 22.03.2012 r. № 4616-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4616-17#Text>
17. Pro okhoronu pratsi: Zakon Ukrainy vid 14.10.1992 r. № 2694-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>
18. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t.: T. 1: A–V / za red. I. K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka, 1970. 799 s.
19. Lisova T. V. Pravove zabezpechennia vidnovlennia zemel: teoretychni i praktychni problemy: monohrafiia. Kharkiv: Yurait, 2020. 396 s.
20. Stefanchuk R. Zakhyst chesti, hidnosti i dilovoi reputatsii. Entsyklopediia tsyvilnoho prava Ukrainy; vidp. red. Ya. M. Shevchenko. Kyiv: In Yure, 2009. S. 367–368.
21. Bobrovnyk S. V. Zakhyst pravovyi. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. T. 3: Zahalna teoriia prava / redkol. O. V. Petryshyn (holova) ta in. Kharkiv: Pravo, 2017. S. 155–159.